

УДК 811.161.2'367

О.А. Семенюк (Івано-Франківськ)

СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ ПРЕДИКАТИВ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Представлення внутрішнього світу особистості у мові є предметом активного вивчення в сучасній лінгвістиці. Актуальність цієї проблематики та посилення інтересу до неї зумовлені антропоцентризмом лінгвістичного пізнання кінця ХХ – початку ХХІ ст. Психіку людини у мові репрезентує окремий клас ознакових імен – предикати емоційного стану (далі використовуємо скорочення ЕС – емоційний стан). Вони стали об'єктом дослідження у даній статті, мета якої – встановити набір семантичних ознак емоційно-статальних предикатів. При цьому у своїй розвідці розглядаємо предикати, виражені предикативами¹ (на зразок *радісно, страшно, сумно*), оскільки вони складають ядро цього різновиду предикатних імен [Вихованець 1992: 98].

Таке дослідження пов'язане з актуальною для семантико-синтаксичних досліджень проблемою універсальної класифікації предикатів, яка, незважаючи на численні спроби вирішення, продовжує викликати інтерес сучасної лінгвістики.

Воно ґрунтується на працях, у яких запропоновано варіанти таксономії предикатів і тести, що дають змогу

¹ Поряд з терміном „предикатив” у мовознавстві на позначення слів із семантикою стану використовують терміни „слова категорії стану”, „предикативні прислівники”, „аналітичні дієслова”. Нами обрано запропонований О.В. Ісаченком термін „предикатив”, оскільки він мотивований синтаксичною функцією слів, що виражають стан, і дає змогу розглядати їх як предикати з певним набором семантичних характеристик, валентним потенціалом тощо.

виявити наявність чи відсутність релевантних ознак, на основі яких здійснюється класифікація предикатних імен [Булыгина 1982, Селиверстова 1982, Вихованець 1992], на дослідженнях семантичної структури речень з предикатами стану, вихідною точкою яких є вивчення цього класу ознакових слів [Леута 1988, Смирнова 1986], а також на розвідках, присвячених репрезентації емоційних станів у мові [Вольф 1982, Вольф 1989, Зализняк 1992].

Предикати ЕС мають ряд семантичних ознак, які об'єднують їх з іншими предикатами внутрішнього стану особового суб'єкта.

За характером відношення до осі часу предикати ЕС належать до класу явищ, які описують якийсь момент або проміжок існування об'єкта, характеризуючи при цьому не світ як такий, а певний "стан світу" [Булыгина 1982: 17].

ЕС як різновид явищ безпосередньо пов'язані з часом. Вони є непостійними ознаками особи, що мають місце у певні періоди її існування. На це вказують темпоральні поширювачі у реченнях, організованих предикатами ЕС, наприклад: *На мить стало Іванові трохи відрадніше* (Р. Іваничук); *І мені на хвилину стало сумно* (О. Довженко); *Невесело було їм цього вечора* (З. Тулуб); *Нам весело нині* (М. Коцюбинський).

Будучи змінною характеристикою суб'єкта, ЕС передбачає, що той же суб'єкт може бути носієм іншої тимчасової ознаки. "Коли говорять *йому скучно...* мають на думці, що *йому* може бути не скучно... , тобто що суб'єкт

може перебувати в іншому стані. Інакше кажучи, позначення станів орієнтовані на різні можливі стани одного і того ж суб'єкта, на його психологічні чи інші “фази” [Вольф 1982: 321]. Пор., приміром, висловлення: *І було солодко... Спочатку...* (Г. Хоткевич); *...се мені важко тільки отсю годину, а то і нічого* (Г. Квітка-Основ'яненко), де *спочатку, тільки отсю годину* акцентують увагу на тому, що стани є тимчасовими явищами і триватимуть лише певний період, а далі зміняться іншими станами.

ЕС безпосередньо лежить на осі часу і тому реально має місце у будь-якій точці того темпорального відрізка, з яким він співвідноситься. Наприклад, у реченні *... і обом стає на мить ніяково – і тому, на чю честь кричать, і його супутникові...* (О. Гончар) предикат *стає ніяково* приписує двом суб'єктам ознаку, актуальну для короткого відрізка часу АВ (*миті*) на темпоральній осі Т. Для будь-якої точки ($A_1, A_2, A_3, \dots A_N$) відрізка АВ ця характеристика суб'єкта буде істинною. Про цю властивість ЕС свідчить нездатність відповідних предикатів поєднуватися зі словом *взагалі-то*, яке надає висловленню узагальнено-часового значення [Селиверстова 1982: 121], пор.: **Взагалі-то їм ніяково, але в цю хвилину їм не ніяково*. З цієї ж причини досліджувані предикати не сполучаються з темпоральним прислівником *раніше*, який також надає висловленню невизначеної часової співвіднесеності: **Всім раніше було якось ніяково, а тепер дуже весело; *То тільки раніше страшно*. Натомість

нормативними є висловлення на зразок *Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало* (В. Винниченко); *То тільки на початку страшно, а далі звикаєш* (Григорій Тютюнник), у яких прислівники з темпоральним значенням вказують на зміну станів.

ЕС займає саме відрізок, а не точку (чи точки) на часовій осі. Охоплюючи цей відрізок, він триває упродовж усього проміжку часу і не членується на окремі випадки. Тому *Цілий вечір мені було сумно* не можна інтерпретувати як **Кожну хвилину протягом цього вечора мені було сумно*.

ЕС тривають, “стоять”, а не протікають і не можуть змінюватися у часі. Незмінність, або статичність, у мовознавчій літературі вважається обов’язковою характеристикою предиката, що має значення стану, і виділяється практично всіма лінгвістами, які займаються цією проблематикою [див.: Вихованець 1992: 98, Агуреева 1988: 108, Селиверстова 1982: 123, Булыгина 1982: 39, Леута 1988: 8]. На думку дослідників, ознака “+ статичність” відокремлює стани від динамічних явищ (процесів і подій) [Булыгина 1982: 39].

Незмінність ЕС виявляється у тому, що відповідні предикати не сполучаються з прислівниками на зразок *раптово, раптом, несподівано, повільно, швидко*, пор.: **Їй раптом лячно; *Йому нараз жаль свого тата*. Проте названі прислівники цілком нормативно сполучаються з предикатами, які позначають виникнення ЕС: *Їй раптом зробилося лячно*

(А. Шиян); *І йому нараз стало жаль свого тата* (Б. Лепкий). Можливість такого семантико-синтаксичного зв'язку пояснюється тим, що поява нового стану передбачає певну динаміку, зміну, перехід з одного стану в інший. Отже, висловлення на зразок *X-у зробилося лячно* чи *X-у стало жаль*, крім повідомлення про актуальні емоції суб'єкта, імпліцитно вказують на те, що до моменту виникнення страху або жалю мав місце якийсь інший, відмінний від теперішнього, стан.

Окреслюючи характер відношення стану до темпоральної осі, дослідники відзначають, що стани, займаючи певні часові відрізки, не можуть абстрагуватися від цих відрізків, тобто не можуть утворювати однорідний клас. Проте вони можуть займати такий відрізок часу, який являє собою клас часових відрізків [Селиверстова 1982: 124].

Наведене твердження слухне й для ЕС. Для них, як і для інших станів, важливою є прикріпленість до певного відтинка часу, що може займати реальну частину темпоральної осі, а може задаватися іншими ситуаціями. З огляду на нездатність предикатів ЕС позбавлятися часової зв'язаності, досліджувані речення не можуть набувати статусу загальних суджень позачасового характеру.

Позначаючи непостійну властивість об'єкта, предикати ЕС мають вельми обмежену здатність сполучатися з родовими іменами. Речення, що містять такі предикати, здебільшого описують актуальний зв'язок стану з конкретною особою. Так, навіть якщо у висловленнях про ЕС фігурують іменники, що

називають клас осіб, вжиті без вказівних слів, висловлення сприймаються як конкретні повідомлення, а згадані номінації – як імена з конкретною референцією. Пор.: *Дитині сумно*; *Людям образливо* – мається на увазі конкретна дитина і конкретні люди, що є суб'єктами ЕС, і *Людина людині вовк* – загальне судження про людську природу, у якому людині як такій приписується постійна, а не обмежена якимось одним періодом чи моментом ознака. Однак предикати ЕС можуть сполучатися з родовими термами, якщо у реченні задається певний проміжок часу, наприклад: *В такі хвилини мандрівникам сумно* (Л. Костенко); *Вночі самотній людині на велетенській території гаражів, та ще напакованих машинами, страшно* (Ю. Мушкетик), де на часову обмеженість станів вказують прислівникове сполучення з невизначеною темпоральною семантикою (*в такі хвилини*) і найменування відтинка часу, що регулярно повторюється (*вночі*). В останньому реченні інформацію про період тривання стану дає також характеристика суб'єкта і місця його перебування: *самотній людині на велетенській території гаражів страшно*, тобто *коли і якщо людина одна і знаходиться на велетенській території гаражів, їй страшно*. Якщо усунути вирази, що задають часові відрізки, до яких прив'язані стани, зникають умови для узуального прочитання наведених речень, і вони перетворюються на повідомлення про конкретні стани конкретних осіб, пор: *Мандрівникам*

смутно; Людині страшно, тобто конкретним мандрівникам, якійсь певній людині.

Таким чином, речення з предикатами ЕС, в яких у позиції суб'єкта зафіксовані родові терми, підтверджують закономірність, встановлену для предикатів стану в цілому: за певних умов ці предикати можуть сполучатися з родовими іменами, “позначаючи, однак, не “атрибути” відповідного класу об'єктів (осіб), а минуці епізоди в їх існуванні” [Бульгіна 1983: 29].

Предикати ЕС здатні розвивати узуальне значення, описуючи конкретні явища, що повторюються з тією чи іншою періодичністю. При цьому про узуальну семантику предиката у реченні сигналізують: дієслово-зв'язка *бувати* (*Людині буває байдуже, що станеться з нею в наступну мить* (Ю. Мушкетик)); прислівники на зразок *іноді, часто, зрідка, завжди*, що є семантичними еквівалентами дієслова *бувати* (*Їй іноді лячно за долю тої дитини...* (О. Кобилянська); *І завжди після таких роздумів йому робилося легше* (Григорій Тютюнник)); адвербіальні вирази, позбавлені конкретно-референтної функції, як-от: *в такі дні, в такі моменти* тощо (... *мені невимовно жаль було його в такі хвилини* (Б. Грінченко); *Так страшно було у такі ночі* (М. Коцюбинський)); прислівники, що позначають відрізки часу, які регулярно повторюються: *Вдень* *якось нічого; метушишся, пораєшся, але вночі або в свято так стане сумно і важко на серці* (З. Тулуб)).

Предикатам ЕС притаманна ознака фазовості. Вона виявляється в тому, що у кожний окремий момент часу має місце окрема фаза існування стану, а не стан у цілому. Фаза, що виникає, тотожна попередній фазі і не вимагає докладання вольових зусиль чи енергії для свого виникнення (зміна фаз відбувається за інерцією). При цьому одна фаза ЕС безперервно переходить у другу фазу, і стан є цілісним лише в межах усього того часового відрізка, з яким він співвідноситься.

Одним із основних тестів, що встановлює наявність значення фазовості, вважають здатність предиката сполучатися з такими виразами, як *увесь день*, *увесь рік* і т. ін. [Селиверстова 1982: 95]. Предикати ЕС нормально поєднуються з адвербіальними виразами цього типу: ***Весь час*** було чудно, і дивно, і радісно, ніби в хату до нас завітав разом з Хомою ще якийсь чарівний гість (С. Васильченко); ***Не всю путь*** до перемоги над лосем, певна річ, буде так весело... (Остап Вишня).

Предикати ЕС орієнтовані на суб'єкт стану (експерієнсив), характеристики якого також дозволяють відмежувати стани від інших видів ознак. Ці характеристики можна поділити на дві групи: 1) притаманні для суб'єктів внутрішнього стану загалом і 2) специфічні, властиві саме носіям ЕС.

До ознак експерієнсива, які об'єднують його з іншими статальними суб'єктами, належать такі ознаки¹:

1. Суб'єкт не відіграє визначальної ролі у виникненні стану. Поява емоції залежить не від експерієнсива, а від якоїсь зовнішньої сили; емоція є наслідком дії певної причини, вплив якої також практично не залежить від волі і бажання суб'єкта.

2. Суб'єкт ЕС – пасивний суб'єкт, оскільки він не просто не відіграє вирішальної ролі у виникненні предикативної ознаки, але й не докладає для цього фізичних та вольових зусиль (на відміну від агентивного суб'єкта: *Дівчинка малює; Я відчиняю вікно*) і навіть незалежно сам від себе не є джерелом енергії, що зумовлює і підтримує появу предикативної ознаки (на відміну від неагентивного суб'єкта при предикатах на зразок *горіти, блищати, випромінювати* тощо, наприклад: *Свічки горять*) [пор. Селиверстова 1982: 111]. Натомість він зазнає подвійного впливу: з боку причини і з боку самого ЕС.

З поняттям “пасивність” пов'язане поняття контролю. Контрольованість, на відміну від пасивності, є властивістю ситуації в цілому, а не характеристикою окремо взятого суб'єкта [Зализняк 1992: 63], однак вона залежить від того, яку саме роль суб'єкт відіграє у ситуації. Ситуацію Р вважають контрольованою для людини Х, якщо Х є в Р суб'єктом

¹ Аналізуючи властивості експерієнсива, спираємося, передусім, на дослідження [Селиверстова 1982], автор якого розглядає статальний суб'єкт у контексті суб'єктів інших класів, що, на наш погляд, дає можливість для послідовного виділення присутніх семантичних характеристик суб'єкта стану.

свідомої дії, результат якої збігається з об'єктом наміру і розглядається як однозначно зумовлений попередньою дією. При цьому під висловленням “Х має намір Р” розуміють: “Х думає: “Я зроблю Р”; [у презумпції: Х думає: “Я можу зробити Р”] [Зализняк 1992: 64].

ЕС у принципі неконтрольовані для суб'єкта. Експерієнсив є обов'язковим учасником ситуації ЕС, але не контролює її, тобто не виступає суб'єктом свідомих дій, спрямованих на виникнення чи підтримання стану.

На лінгвальному рівні ознака “– контроль” виявляється, насамперед, у тому, що:

– предикати ЕС вільно сполучаються зі словами і виразами, що характеризують стан як такий, що виникає випадково, без контролю свідомості, не залежить від неї, наприклад: *Йому мимоволі стало шкода її..* (Ю. Мушкетик); *І, дивлячись на це лице, проти волі робилося весело та легко* (В. Винниченко);

– досліджувані предикати несумісні з мовними виразами, які мають значення мети, пор.: **Мені образливо, щоб тобі стало соромно; *Мені образливо, щоб засоромити тебе; *Мені образливо для тебе (заради тебе);*

– предикати ЕС не відповідають на питання “навіщо?”, оскільки ЕС не пов'язані з цілеспрямованими, тобто залежними від волі і намірів суб'єкта зусиллями (пор.: **Навіщо тобі весело? *Навіщо тобі прикро?);*

– предикати ЕС не можуть утворювати наказових форм (**Хвилюйся!* **Лякайся!*) і утворюють форми негативного імператива, які, замість семантики застереження чи заборони, означають, що немає причини для відповідного ЕС або що ця причина недостатньо серйозна [Вольф 1989: 63], пор.: *Не хвилюйся!* (тобто *Для цього немає причин; Це не вартує того, щоб ти хвилювалася*);

– у поєднанні з дієсловом *могти* предикати ЕС позначають можливу ситуацію, пор.: *Йому може бути страшно*, тобто *Це можливо* – ситуація неконтрольована, і *Він може відтворити будь-яку мелодію*, тобто *Він спроможний це зробити* – ситуація контрольована.

3. Суб'єкт ЕС здатний відчувати і кваліфікувати свої відчуття. Експерієнсив є не просто об'єктом, що зазнає впливу стану незалежно від власної волі й бажання, не просто середовищем, у межах якого розгортається емоція, яке вона охоплює. Суб'єкт ЕС, за висловом О. Потебні, є “середовищем дії, не байдужим до самої дії”, це психічне “я”, наділене здатністю відчувати та оцінювати власні емоції [Потебня 1968: 336].

Специфічною властивістю суб'єкта ЕС є його цілісність, яка виявляється у тому, що емоція охоплює увесь суб'єкт.

Цілісність експерієнсива виявляється при його зіставленні із суб'єктом фізичного стану, якому ця ознака не властива. “Якщо болять окремі частини тіла – рука, нога, голова і т.п., то

емоції охоплюють людину повністю” [Вольф 1989: 61]. Пор.: *Мені боляче в руку* (фізичний стан) і **Мені боляче в душу* (ЕС).

У мові ЕС можуть бути представлені як такі, що опановують душу, серце чи, рідше, якийсь інший орган фізичного або психічного “я”: *Тяжко моєму серцю!* (П. Куліш); *Блакитно на душі...* (М. Вінграновський); *На серці тихо, сумно, чисто* (М. Рильський). Однак такий спосіб номінації експерієнсива не дає підстав для висновку про те, що онтологічний суб’єкт у дійсності не є цілісним і ЕС стосується лише його окремої частини. Подібні висловлення відображають наївну картину світу, зокрема уявлення про властиві людині “вмістилища” емоцій. Навіть якщо переживання ЕС на мовному рівні пов’язуються з душею, серцем чи іншою частиною суб’єкта, під тим, хто зазнає впливу стану, у підсумку завжди розуміють суб’єкт.

Таким чином, предикатам ЕС притаманні такі семантичні ознаки: безпосередній зв’язок з віссю часу, статичність, фазовість, неконтрольованість, орієнтованість на пасивний цілісний суб’єкт, що не відіграє визначальної ролі у породженні ЕС, не може його контролювати, а лише констатує вплив зовнішньої щодо нього сили і має здатність відчувати стан та кваліфікувати його.

Література

Агуреева 1988 – Агуреева М. Г. Акциональные особенности глагольных предикатов состояния / М. Г. Агуреева // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 2. История,

языкознание, литературоведение. – 1988. – Вып. 1. – С. 108–109.

Булыгина 1982 – Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.]; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1982. – С. 7–85.

Булыгина 1983 – Булыгина Т. В. Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания / Т. В. Булыгина // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М.: Наука, 1983. – С. 20–39.

Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.

Вольф 1982 – Вольф Е. М. Состояния и признаки. Оценки состояний / Е. М. Вольф // Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.]; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М.: Наука, 1982. – С. 320–339.

Вольф 1989 – Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке / Е. М. Вольф // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С. 55–75.

Зализняк 1992 – Зализняк Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния / Анна Зализняк. – Мюнхен: Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.

Леута 1988 – Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / А. И. Леута. – К., 1988. – 22 с.

Потебня 1968 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.

Селиверстова 1982 – Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка / О. Н. Селиверстова // Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.]; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – С. 86–157.

Смирнова 1986 – Смирнова Т. Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния (на материале русского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Т. Н. Смирнова. – Харьков, 1986. – 25 с.

Семенюк О.А. Семантичні ознаки предикатів емоційного стану.

Встановлено набір семантичних ознак предикатів емоційного стану. Їх аналіз здійснено з урахуванням релевантних для класифікації предикатів показників (наявність / відсутність зв'язку з часом, характер співвіднесення з темпоральною віссю, статичність / динамічність, фазовість / нефазовість, контрольованість / неконтрольованість), розкрито властивості суб'єкта емоційного стану.

Предикат, емоційний стан, суб'єкт емоційного стану.

Семенюк О.А. Семантические признаки предикатов эмоционального состояния.

Определено набор семантических признаков предикатов эмоционального состояния. Их анализ осуществлен с учетом релевантных для классификации предикатов показателей (наличие / отсутствие связи со временем, характер соотношения с темпоральной осью, статичность / динамичность, фазовость / нефазовость, контролируемость / неконтролируемость), раскрыто свойства субъекта эмоционального состояния.

Предикат, эмоциональное состояние, субъект эмоционального состояния.